

Копчак М. М.,

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

МОВЛЕННЄВИЙ ЕТИКЕТ У СВІТЛІ КОМУНІКАТИВНО-ДИСКУРСНОЇ ПАРАДИГМИ ЗНАННЯ

У статті розкрито зміст та сутність поняття “мовленнєвий етикет”, його основні характеристики, зв’язок з поняттям ввічливості, культурно-національною специфікою та параметрами дискурсивної варіативності, що визначають процес мовленнєвої взаємодії між комунікантами.

Ключові слова: мовленнєвий етикет, мовленнєва поведінка, комунікація, комуніканти, ввічливість.

В статье раскрыто содержание и сущность понятия “речевой этикет”, его основные характеристики, связь с понятием вежливости, культурно-национальной спецификой и параметрами дискурсивной вариативности, определяющими процесс речевого взаимодействия между коммуникантами.

Ключевые слова: речевой этикет, речевое поведение, коммуникация, коммуниканты, вежливость.

The article explores the meaning and essence of the speech etiquette concept, its main characteristics, the relationship with the notion of politeness, cultural and national characteristics, as well as discursive variability parameters that define the process of verbal interaction between the interlocutors.

Key words: speech etiquette, speech behavior, communication, interlocutors, politeness.

Нині центром мовознавчого аналізу постає мовна особистість – творець мовленнєвої діяльності. Лінгвістичні дослідження покликані з’ясувати, як саме мовна особистість послуговується мовою у якості засобу спілкування, а також як у мовних одиницях відображається власне індивід з його внутрішнім світом, сприйняттям зовнішнього оточення, відносинами та комунікацією з іншими. У цьому контексті вивчення сфери мовленнєвого етикету як суттєвого елемента етикетної та мовленнєвої поведінки особистості займає вагоме місце у мовознавчих студіях сьогодення, про що свідчить низка зарубіжних та вітчизняних філологічних розвідок теоретичного та прикладного характеру (P. Brown, S. Levinson, G.N. Leech, E. Post, G. Kasper, C. Geertz, Н. Формановська, А. Акішина, А. Байбурін, А. Балакай, Л. Введенська, А. Вежицька, В. Гольдін, В. Карасик, М. Кронгауз та ін). Широку проблематику мовленнєвого етикету у побутових, культурно– та національно-орієнтованих дискурсах вивчають М. Winter, М. Ali Rababa, E.A. Sindri, I. Csajbok-Twerefou, J.J. Errington, С. Тупикова, А. Бірюліна, Лю Міллін. Утім, надалі нез’ясованою до кінця залишається проблема реалізації фігур мовленнєвого етикету у конкретних дискурсивних комунікативних ситуаціях, що передбачають варіативність вербальних та невербальних чинників.

Мета статті – розкрити зміст та сутність поняття “мовленнєвий етикет”, виокремити його основні характеристики, з’ясувати, як мовленнєвий етикет пов’язаний з культурно-національною своєрідністю, соціальним статусом та рольовими позиціями комунікантів, що визначають процес мовленнєвої взаємодії у світлі комунікативно-дискурсивної парадигми знання.

Життя людини у суспільстві регламентоване системою правил та законів, стандартизованими нормами соціальної поведінки згідно з уявленнями про шаблони поведінки у конкретній ситуації. Задля функціонування як цілісна і складна соціальна система, суспільство напрацювало систему правил зовнішньої культури людини, її поведінки, пристойності, гарного тону тощо, що становлять сутність поняття “етикет”. Слово ‘етикет’ (від фр. *étiquette*) на початках позначало товарну етикетку, а згодом так почали називати церемоніал при дворі, тобто правила чемності та норми поведінки. Саме це значення закріпилося у лексикографічних джерелах: “етикет, -у, ч. Установлені норми поведінки і правила ввічливості в будь-якому товаристві” [4, с. 267]; “*etiquette* – noun [mass noun] – the customary code of polite behaviour in society or among members of a particular profession or group (*origin*: mid 18th cent.: from French *étiquette* ‘list of ceremonial observances of a court’, also ‘label, etiquette’, from Old French *estiquette* (ticket))” [16].

За ступенем ритуалізації поведінки виділяють різні види етикету: повсякденний, оказіональний, святковий. Багаторівнева будова етикету включає декілька рівнів: *вербальний (словесний) рівень* (етикетні вислови привітання, прощання, подяки, вибачення тощо); *паралінгвістичний рівень* (темп мовлення, гучність, інтонація); *кінестичний рівень* (жести, міміка, пози); *проксемічний рівень* (стандартні дистанції спілкування, почесне місце для гостей тощо) [9]. Відтак, етикет функціонує у двох основних формах поведінки: вербальній та невербальній, що тісно пов’язані і взаємозалежні. Оскільки етикет, як кодекс встановлених правил, регулює зовнішню поведінку відповідно до вимог середовища, то мовленнєвий етикет можна визначити як правила, що регулюють мовленнєву поведінку, про що засвідчують вітчизняні та зарубіжні лексикографічні джерела: “мовленнєвий етикет – система стійких формул спілкування, прийнятих і приписаних суспільством для встановлення контакту співбесідників та підтримання спілкування в обраній тональності відповідно до їх соціальних ролей та рольових позицій, взаємних відносин в офіційних та неофіційних умовах” [6, с. 413]; “*linguistic etiquette* refers to the practice in any speech community of organizing linguistic action so that it is seen as appropriate to the current communicative event” [14, с. 374].

Виходячи з вищенаведених дефініцій, розуміємо мовленнєвий етикет (*dale* ME) як відносно автономну систему мовних знаків та правил їх застосування, усталену сукупність вимог до форми, змісту, порядку, характеру та ситуативної доцільності висловлення. ME характеризує практично кожен успішний акт комунікації та пов’язаний з постулатами мовленнєвого спілкування за Г.П. Грайсом [5] на основі принципу кооперації, а отже розглядається з точки зору досягнення комунікантами конкретних цілей у контексті. У вузькому розумінні, ME репрезентує систему мовних засобів, у яких виявляються етикетні відносини, що реалізуються на різних мовних рівнях. Суть поняття ME визначається його основними характеристиками: антропоцентричність-

ттю та діалогічністю [12]. МЕ антропоцентричний за природою, оскільки відображає аспект реальної дійсності, пов'язаний з індивідом у його ставленні до інших людей та етикетно значущих речей [1]. Діалогічність МЕ виявляється у контексті діалогічних відносин як універсального явища, що наскрізь пронизує мовлення та усі вияви людського життя. У ситуаціях мовленнєвої взаємодії в процесі мовленнєвого акту реалізується мовленнєва поведінка особистості та її вираження у фігурах МЕ.

Поняття МЕ включає сукупність регулюючих правил мовленнєвої поведінки, широку зону одиниць мови та мовлення, яка “словесно виражає етикет поведінки, дає нам ті мовні багатства, що накопичились у кожному суспільстві для вираження неконфліктного, доброзичливого ставлення до людей” [11, с. 69]. З іншого боку, етикет уможливує вибір мовленнєвих засобів у конкретній ситуації, конкретному випадку, пов'язаному з конкретними індивідами. Тому, хоча загалом МЕ втілюється у сталих стереотипних формулах та комунікативних одиницях мови, кожен конкретний вибір у мовленнєвому акті є справою індивідуальної творчості. Структуру МЕ визначають такі основні комунікативно-семантичні групи – елементи комунікативних ситуацій: звертання, привітання, прощання, вибачення, подяка, побажання, прохання, знайомство, поздоровлення, запрошення, пропозиція, порада, згода, відмова, співчуття, комплімент, присяга, похвала тощо.

МЕ пов'язаний з соціальним поняттям етикету при виконанні регулюючої ролі у виборі реєстру спілкування та ритуалізованою мовленнєвою поведінкою. Мовленнєва поведінка здійснюється в межах неписаних законів, вироблених суспільством внаслідок чисельності повторів у виявах прототипних ситуацій. При цьому соціальна комунікація передбачає стандартизацію комунікативного вираження суспільних відносин, зокрема етикетних, задля підтримки неантагоністичних контактів між індивідами. Такі семіотичні стереотипи формуються у процесі виховання та продукуються у комунікативних ситуаціях [12]. МЕ соціальний за сутністю, оскільки виявляє соціально-рольову сторону спілкування. На вибір певної одиниці МЕ впливає соціальна роль індивіда – нормативно схвалений суспільством спосіб поведінки, який очікується від кожного, хто займає конкретну соціальну позицію. При зміні рольової структури ситуації спілкування індивід переключається з одних стереотипів поведінки на інші, послуговується стилями мови та одиницями МЕ. Звідси випливає, що соціальні ролі мовленнєвої особистості є ключовими у розумінні сутності мовленнєвого етикету.

Оскільки мовна компетенція індивіда формується саме в контексті культури, яка виступає основним детермінантом його мовленнєвої поведінки, МЕ як функційно-семантична та прагматична універсалія, виявляється у різних національних культурах. Це “універсальне мовне явище, притаманне усім народам та культурам, проте кожна мова володіє своїм тезаурусом, що відображає національну специфіку мовленнєвої ввічливості” [2, с. 3]. В межах властивих кожній культурі специфічних національних особливостей виділяють етикетно-ритуалізовану поведінку, особистісну поведінку, культурно-національну комунікацію [8]. Вважаємо, що за наявності у кожній культурі кількох субкультур, при аналізі фігур МЕ слід враховувати соціостилістичну диференціацію, що відповідає структурі соціуму.

МЕ розглядають в аспекті категорії мовленнєвої ввічливості. Поняття МЕ та ввічливості не тотожні, хоча взаємопов'язані. Ввічливість, як система комунікативних стратегій і тактик для максимального взаєморозуміння та гармонії і як функційно-семантична категорія з прагматичними ознаками вираження ставлення адресанта до адресата, ширша за етикет, як сукупність комунікативних норм та правил. МЕ входить у зону функційно-семантичного поля ввічливості як традиції та ритуали соціальної взаємодії, як комунікативно-семантичні групи висловлень – мовленнєвих актів, що виражають етикетні інтенції, а також як інші мовленнєві вияви ввічливості [12]. Тут слід розмежувати поняття негативної та позитивної ввічливості, запропонованої П. Браун та С. Левінсоном [13], як мотиваційну основу будь-якої комунікативної поведінки. Негативна ввічливість спрямована на мінімізацію неввічливості у висловленні та на ухилення від комунікативного конфлікту. Вона передбачає зменшення агресії в спілкуванні, збереження свободи у вчинках, дотримання належної дистанції між комунікантами. На виконання цих завдань в культурі та мові існує широкий арсенал вербальних і невербальних стратегій, зокрема, опосередкованість при вираженні прохань, евфемизація та інші способи відходу від обговорення неприємних тем.

Згідно з концепцією Дж. Ліча, ступінь необхідної ввічливості прямо залежить від таких прагматичних змінних: влада адресата над мовцем, соціальна дистанція між учасниками комунікації, кількість зусиль, витрачених адресатом на цей мовленнєвий акт [15]. Функційно-семантичне поле ввічливості охоплює широке коло лексем з інтенціональним та емоційним значенням поваги, шани, галантності, коректності, що виступають “характеризаторами прямого мовлення та мовленнєвої поведінки (вербальної та невербальної) персонажів художніх текстів, а також у якості дескрипції наративного мовленнєвого режиму” [12, с. 187]. Суттєву роль тут відіграють окремі граматичні категорії у прагматичному аспекті (особи, способу), а також стратегічні та тактичні мовленнєві кроки, закріплені у мовній свідомості, комунікативній та прагматичній компетенції носіїв мови. В поєднанні з максимами прагматичного принципу ввічливості Дж. Ліча (бути тактовним, великодушним, скромним, проявляти симпатію, згоду та схвалення) МЕ попереджує та знімає конфлікти, забезпечуючи неконфліктну зону спілкування. Порушення чи недотримання максимум ввічливості та принципу співробітництва може призвести до комунікативних невдач.

Подібно до щирої ввічливості, або ж ввічливості-маски, що покликана завуалювати справжні інтенції адресата, МЕ може виступати виявом чи лише зовнішньою демонстрацією пошани та бажання встановити і підтримати контакт, а насправді виражати модальність (я хочу – ти повинен). Згідно з поняттям комунікативної істинності, введеним Г. Почепцовим, можна припустити, що деякі етикетні висловлення є лише комунікативно істинними, а насправді у певних етикетних ситуаціях спостерігається розходження між комунікативною та денотативною істинністю. Ввічливість, як дейктична категорія з вказівкою на соціальний статус комунікантів, опирається на основні показники, що визначають контекст мовленнєвого висловлення, а саме: учасники, час, місце, соціальні ознаки. Навіть не будучи маркованими, вони відіграють роль в комунікації, оскільки опосередковано пов'язані з центральною точкою відліку у мовленнєвій взаємодії. Правила МЕ варіюються відповідно

до ситуації та сфери спілкування та визначаються екстралінгвістичними факторами, зокрема особистісними та рольовими відносинами комунікантів. МЕ охоплює словесні форми вираження ввічливих стосунків, що зумовлені ситуацією, культурним рівнем, статтю, віком, ступенем спорідненості, знайомства учасників комунікації. На процес спілкування також впливають соціальний статус адресата і адресанта, їх службове становище, національність, професія, віросповідання, характер, тобто, норми етикетного мовлення тісно пов'язані зі статусними, рольовими та навіть біологічними характеристиками комунікантів. Усі ці фактори належать до параметрів етикетної варіативності [7], що визначають процес мовленнєвої взаємодії. При такому підході, на нашу думку, вивчення МЕ доцільно саме у комунікативно-дискурсивній парадигмі, оскільки етикетні формули набувають найбільшої завершеності та розкривають свій потенціал у розгорнутих діалогах та у комунікативних ситуаціях, що включають як мовленнєву поведінку, так і паралінгвістичні фактори – жести, міміку, манеру, ситуацію спілкування, її сприйняття комунікантами, їх моральний та фізичний стан, інтенції.

За способом вираження МЕ репрезентований мовленнєвим актом, у якому відбувається реалізація етикетних формул, а учасники мовленнєвого акту – адресант і адресат – виступають носіями визначених узгоджених соціальних ролей та володіють спільною мовленнєвою компетенцією та фондом знань і уявлень про світ. Взаємодія між комунікантами встановлюється завдяки комунікативному наміру мовця (ілокуції), що виявляється у правильному виборі мовних засобів МЕ та реалізації цих засобів (локуції), завдяки чому досягається потрібний результат (перлокуція) [10]. При оформленні висловлення адресант звертається до особистого тезаурусу базових знань та етикетних норм і на їх основі репрезентує репліку-стимул, що супроводжується реплікою-реакцією, яка, в свою чергу, виступає стимулом для подальшої репліки, тобто, адресант та адресат постійно міняються ролями. Відтак, МЕ відображає рівень інформації, якою обмінюються комуніканти в системі координат мовленнєвої ситуації: "я" – "ти", "тут" – "зараз".

Отже, з'ясовано, що поруч з антропоцентричністю та діалогічністю, мовленнєвому етикету властива ритуалізованість (що передбачає стандартність та стереотипність етикетних фігур) та ситуативність, змінність, динаміка, гнучкість і дискурсивна варіативність. У використанні одиниць МЕ поєднуються шаблонність та творчий вибір найбільш доцільних в етикетній ситуації мовних засобів з числа синонімічних відповідників. Таке поєднання клішованого та індивідуально-творчого найяскравіше виявляється з позиції комунікативно-дискурсивної парадигми, що уможливило аналіз конвенційних та девіантних фігур МЕ шляхом вивчення плану персонажного дискурсу, тобто "сегментів художнього тексту, спрямованих на передавання репрезентованих (персонажних) висловлень через прийняті у мові форми такої передачі" [3, с. 48].

У перспективі видається необхідним виокремити основні функції мовленнєвого етикету, з'ясувати характер, природу, граматичні ознаки, особливості семантики та синтактики його одиниць, а також обґрунтувати доцільність аналізу мовленнєвого етикету у художньому дискурсі, де яскраво виявляється дискурсивна варіативність етикетних фігур.

Література:

1. Байбури А. У истоков этикета / А. Байбури, А. Топорков. – Ленинград : Наука, 1990. – 165 с.
2. Балакай А. Г. Словарь русского речевого этикета: ок. 6000 этикетных слов и выражений / А. Г. Балакай. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Астрель : АСТ : Хранитель, 2007. – 767 с.
3. Бехта І. А. Дискурс наратора в англійській прозі: [монографія] / І. А. Бехта. – К. : Грамота, 2004. – 304 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – (ВТССУМ) / [уклад. і головн. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2005. – С. 267.
5. Грайс Г. П. Логика и речевое общение / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. – М. : Прогресс, 1985. – С. 217-237.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В.Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 413.
7. Лунева В. В. Речевой этикет как гиперсемиотическое образование: лингво-прагматический аспект : дис. ... кандидата филол. наук: спец. 10.02.19 / Валентина Владимировна Лунева. – Ростов-на-Дону, 2011. – 171 с.
8. Лю Минлин. Фигуры речевого этикета в динамике русской лингвокультуры (На материале художественных текстов конца XIX – первой трети XX века) : дис. ... кандидата филол. наук: спец. 10.02.01 / Лю Минлин. – Москва, 2007. – 164 с.
9. Мацюк З. Українська мова професійного спрямування: [навч. посібн.] / З. Мацюк, Н. Станкевич. – К. : Каравела, 2005. – 352 с.
10. Тупикова С. Е. Развитие бытового речевого этикета как функционально-семантической универсали (На материале художественных текстов XIX-XX вв.): дис. ... кандидата филол. наук: спец. 10.02.19 / Светлана Евгеньевна Тупикова. – Волгоград, 2003. – 206 с.
11. Формановская Н. И. Культура общения и речевого этикет / Н.И. Формановская. – М. : издательство ИКАР, 2005. – 2-е изд. – 250 с.
12. Формановская Н. И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход / Н. И. Формановская. – М. : Рус. яз., 2002. – 216 с.
13. Brown P. Politeness. Some Universals in Language Usage / P. Brown, S.C. Levinson. – Cambridge : Cambridge University Press, 1987. – 353 p.
14. Kasper G. Linguistic Etiquette // Ed. by F. Coulmas / The Handbook of Sociolinguistics. – Blackwell Publishing. – 1998. – P. 374.
15. Leech, G. N. Language and Tact / G. N. Leech. – Trier : Linguistic Agency University of Trier, 1977. – 250 p. – (Series A; Paper № 46)
16. Oxford Dictionaries online [Електронний ресурс] / Ed. by A.S. Hornby. – Oxford : Oxford University Press, 2013. – Режим доступу до ст.:
17. <http://oxforddictionaries.com/definition/english/etiquette?q=etiquette>